

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М.П. Драгоманова**

ТХОРЖЕВСЬКА Тетяна Дмитрівна

УДК 37.034:2

**РОЗВИТОК ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ НА ЗАСАДАХ
ПРАВОСЛАВНОЇ МОРАЛІ В ІСТОРІЇ ПЕДАГОГІКИ УКРАЇНИ**

13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора педагогічних наук

Київ – 2006

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі педагогіки Київського національного лінгвістичного університету, Міністерство освіти і науки України.

Науковий консультант доктор педагогічних наук, професор,
дійсний член АПН України
Євтух Микола Борисович,
Академія педагогічних наук України,
академік-секретар Відділення педагогіки
і психології вищої школи.

Офіційні опоненти: доктор педагогічних наук, професор
Василенко Володимир Аркадійович,
Соціально-педагогічний інститут
„Педагогічна академія”, ректор.
доктор педагогічних наук, професор,
член-кореспондент АПН України
Шевченко Галина Павлівна,
Східноукраїнський національний університет
імені Володимира Даля, завідувач кафедри педагогіки;
доктор педагогічних наук, доцент
Жуковський Василь Миколайович,
Національний університет „Острозька Академія”,
проректор з навчально-виховної роботи.

Провідна установа Тернопільський національний педагогічний
університет імені Володимира Гнатюка,
кафедра педагогіки, Міністерство
освіти і науки України, м. Тернопіль.

Захист відбудеться „16” березня 2006 року о 14.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.01 у Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий „__9__” лютого _____ 2006 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

О.Г. Ярошенко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Історія розвитку виховання, освітньої справи в Україні вказує на те, що релігія, церква відігравали в ній вирішальну роль. Особливе значення в історії українців має православ'я. У незалежній Україні питання про місце морально-релігійного виховання у сфері виховного впливу на дитину було вирішено законодавчо: школа відокремлена від церкви, дітям і молоді надана свобода релігійного вибору поза межами школи. Зі світської точки зору надання такої свободи запобігає виникненню конфліктів на релігійному ґрунті серед учнівської молоді. Україна, прагнучи до злагодності в суспільстві, обрала школу національної єдності, яка не пропагує ні атеїстичних, ані релігійних поглядів. Здавалося б, переваги саме такої концепції очевидні: виправляючи помилки минулого, коли школа була втягнута в атеїстичну боротьбу, держава обрала позарелігійну школу, надаючи можливість кожній людині йти своїм шляхом. Однак останні події засвідчують, що держава починає робити більш рішучі кроки назустріч церкві. У наш час, коли суспільство повільно, але неухильно повертається обличчям до церкви, питання практичної реалізації виховання на православних засадах постало досить гостро. Це складне питання переросло церковні рамки й потребує найретельнішого вивчення.

Виховання населення, що споконвіку проживало на території сучасної України, завжди було релігійним, за виключенням незначного за часом радянського періоду. Проте аналіз педагогічної літератури та дисертаційних досліджень дає підставу констатувати, що, незважаючи на низку праць, які стосуються окремих аспектів православного виховання в українській школі, його теорія і практика в цілісності та історичному розвитку ще не стала предметом наукового аналізу й надбанням української національної педагогіки. В українській педагогічній науці радянського періоду й періоду незалежності дослідження, де би православна система виховання вивчалась як педагогічне явище, зі своєю історією і в системі загального розвитку виховної та освітньої справи в Україні та Європі, не проводились. Оскільки практика православного виховання в Україні зазнавала критики й у дореволюційні часи, і в часи СРСР, є настійлива потреба дослідити православне виховання в його історичному розвитку, для того щоб зрозуміти природу критики й встановити наукову істину. Ураховуючи недостатній стан дослідженості проблеми, її розробки для формування концепції виховання в Україні на етапі її інтеграції у світовий освітній простір, для дисертаційного дослідження обрано тему „**Розвиток теорії та практики виховання дітей на засадах православної моралі в історії педагогіки України**”. Таким чином, актуальність даного дослідження зумовлена назрілою потребою дати об'єктивну

наукову оцінку теорії та практики православного виховання в історії педагогіки України.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження є складовою комплексної держбюджетної теми науково-дослідної роботи кафедри педагогіки Київського національного лінгвістичного університету: „Дослідження проблем удосконалення системи підготовки вчителя, вихователя у вищій школі в контексті досягнень національної та світової педагогічної науки і освіти” (державний реєстраційний номер – 0103U000919).

Тему дисертаційного дослідження затверджено Вченою радою Київського національного лінгвістичного університету (протокол № 4 від 30.11.1998 р.) та погоджено Радою з координації наукових досліджень у галузі педагогіки та психології АПН України (протокол № 4 від 27.04.1999 р.).

Об'єктом дослідження є православне виховання як важлива складова процесу розвитку виховної та освітньої справи в Україні.

Предмет дослідження – теоретико-практичні засади православного виховання, основні тенденції розвитку теорії та практики виховання дітей на засадах православної моралі в історії педагогіки України.

Метою дослідження є об'єктивне розкриття процесу розвитку теорії та практики виховання дітей на засадах православної моралі в Україні для визначення його основних тенденцій, проблем та місця в загальному процесі розвитку педагогічної думки України та Європи.

Відповідно до предмета й мети роботи були сформульовані такі **завдання**:

1. Здійснити порівняльний аналіз церковної та науково-педагогічної точок зору на розвиток теорії та практики виховання дітей на засадах православної моралі в Україні для виявлення українських православних освітньо-виховних традицій.

2. Розкрити витоки, предмет, основні поняття, принципи, засоби, методи і форми виховання православної педагогіки, її значення в історичному процесі розвитку теорії та практики виховання.

3. Визначити основні тенденції розвитку теорії та практики виховання дітей на засадах православної моралі в Україні та їх відповідність загальному процесу розвитку християнської педагогічної думки Європи.

4. Виявити коло проблем, актуальних для науковців та діячів православної церкви сучасності у зв'язку із завданням морально-релігійного виховання дітей та молоді.

5. Здійснити порівняльний аналіз релігійного (православного) і світського виховання з метою виявлення специфіки православної та світської інтерпретацій двох

основоположних виховних ідей: свободи і гуманізму та визначення загальних закономірностей функціонування різних виховних систем.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період від часів хрещення Київської Русі до початку XXI ст. Дослідження починається аналізом православного виховання з 988 р., коли християнська віра стала державною релігією в Київській Русі, що забезпечило її масове поширення як світоглядного підґрунтя виховання, а також уможливило входження країни в економічний, культурний простір ареолу християнського впливу на загальній духовній основі. Закінчується дослідження початком XXI ст., коли після тривалої перерви християнські (православні) цінності вкотре стають затребуваними в контексті нових концептуальних реалій незалежної України, викликаних потребою відновлення історичних коренів та входження в європейський економічний, культурний простір. Саме завдяки таким хронологічним межах дослідження уможливорює отримати цілісну картину розвитку православного виховання в Україні, виявити його традиції, тенденції, історичний зв'язок проблем минулого і сьогодення.

Методологічною основою дослідження є культурно-антропологічний та цивілізаційний підходи до пояснення парадигм педагогічного мислення; загально-методологічні принципи аналізу духовних явищ: об'єктивність, історизм, світоглядний плюралізм і позаконфесійність.

Теоретичну основу дослідження становлять наукові положення про: єднання культур на основі плюралізму та імперативу загальнолюдських цінностей і духовності (В.П. Андрущенко, Р. Бернс, В.С. Біблер, І.Д. Бех, В. Д. Бондаренко, О.Ф. Бондаренко, В.А. Василенко, А. Дістервег, В.Г. Кремень, М.Д. Никандров, Б. Соре, О.В. Сухомлинська, Г.П. Шевченко); гуманістичну етику та гуманізацію педагогічної діяльності (Ш. Амонашвілі, А.М. Бойко, І.А. Зязюн, Я.А. Коменський, Я. Корчак, Т.І. Левченко, Й.Г. Песталоцці, О.Я. Савченко, В.О. Сухомлинський, Е. Фромм, В.Ф. Шаталов, А. Швейцер); християнство як світоглядну основу європейського суспільства та основний рушій освітньо-виховного прогресу (Г. Ващенко, О. Вишневський, Л.Я. Генік, М.І. Демков, Ю. Дзерович, О.В. Духнович, М.Б. Євтух, Я.А. Коменський, П. Монро, М. Олесницький, М. Рубінштейн, Г.С. Сковорода, Є. Трубецької, К.Д. Ушинський, С. Франк, В.М. Хайруліна, П.Д. Юркевич); православ'я як культуротворчу, духовну засаду суспільства та історичний фундамент народного виховання (Г. Булашев, С. Булгаков, М.Б. Євтух, В. Зеньківський, І. Ільїн, митрополит Макарій (Булгаков), М. Маккавейський, С.І. Миропольський, І. Огієнко, В. Розанов, В. Скворцов, Є. Шестун); визначальну роль громадянства в розбудові

освітньо-виховної системи (Л.П. Вовк, П.Р. Ігнатенко, П.Ф. Каптерев, Н.І. Косарева, Е. Ле Шан, В.А. Поплужний, Б. Спок, О.В. Сухомлинська, К.І. Чорна); свободу людської волі та свободи у вихованні (М.О. Бердяєв, С.С. Каракас, С.С. Куломзіна, Ч.Е. Курган, М. Монтессорі, Ж.-Ж. Руссо, В.С. Соловйов, Б. Тірні, Л.М. Толстой, К.Д. Ушинський, Е. Фромм).

Теоретичною основою дослідження також стали концептуальні ідеї істориків педагогіки (С.Д. Бабишин, Г. Ващенко, В.О. Вихрущ, А.В. Вихрущ, О. Вишневський, Л.П. Вовк, Н.М. Дем'яненко, Л.Д. Березівська, В.М. Жуковський, С.Т. Золотухіна, В.М. Карагодін, В.П. Кравець, Є.М. Мединський, Ф.І. Науменко, С. Сірополко, С.О. Сисоєва, М.Г. Стельмахович, Б.М. Ступарик, О.В. Сухомлинська, Е.І. Сявакко, Є. Шестун, М.Д. Ярмаченко та ін.) стосовно традицій українського національного виховання.

Методи дослідження. В основі арсеналу методів дослідження лежать основні загальні методи історичних досліджень: діахронний, порівняльно-історичний, ретроспективний.

Для досягнення визначеної в роботі мети й розв'язання поставлених завдань використовувався комплекс взаємодоповнюючих методів дослідження, зокрема:

концептуально-порівняльний аналіз, за допомогою якого виявлено наявні в церковній та світській літературі теоретичні підходи до трактування історії освітньо-виховної справи в Україні, виявлено спільне та відмінне в трактуванні педагогічних понять свободи і гуманізму в релігійному та світському вихованні; індуктивний метод, завдяки якому було виявлено основні концепції відходу від істинного православного виховання в Україні, сформульовано українські православні освітньо-виховні традиції, сформульовано загальні закономірності функціонування виховних систем, виявлено основні тенденції розвитку теорії та практики православного виховання; спостереження, вивчення та узагальнення досвіду воцерковлення особистості в різних християнських церквах, теоретичний аналіз джерел з наступним синтезом його результатів у цілісну систему поглядів на православну педагогіку; системно-логічний аналіз проповідей, публічних виступів православних священників, священників інших християнських конфесій, світських педагогів; бесіди з провідними спеціалістами з питань релігійного виховання, релігієзнавства, православного виховання з наступним узагальненням, класифікацією і визначенням основних проблем у сфері морально-релігійного виховання в сучасній Україні; історико-логічний аналіз розвитку теорії та практики виховання дітей на засадах православної моралі в Україні для виділення його основних етапів; дедуктивний метод,

який дозволив розкрити відповідність розвитку теорії та практики православного виховання загальноєвропейському процесу розвитку педагогічної думки, розкрити сучасну тенденцію до впровадження релігійного виховання в школу як частковий прояв загальнохристиянської традиції розповсюдження християнського вчення через шкільну освіту; аналіз та узагальнення практики виховання в загальноосвітніх навчальних закладах м. Києва в процесі організації педагогічної практики студентів КНЛУ, обізнаності студентів КНЛУ з традиціями морально-релігійного виховання в процесі викладання спецкурсу „Народна педагогіка України”, „Історія педагогіки”, „Педагогіка” та „Основи психології та педагогіки” та розробка на їх основі практичних рекомендацій з формування релігійної культури дітей та молоді;

Організація дослідження. Дослідження здійснювалося в 1990-2005 рр. і умовно поділяється на три етапи науково-педагогічного пошуку.

На першому етапі (1990-1997 рр.) аналізувалися історико-педагогічні джерела, впроваджувалися в практику професійної підготовки майбутнього вчителя авторські напрацювання з історії християнського виховання та української етнопедагогіки, що виступило надалі аргументацією у виборі напряму дослідження.

На другому етапі (1998-2001рр.) вивчався стан дослідженості проблеми, розроблялася концепція дослідження, визначалися його об'єкт, предмет, мета, завдання, розширювалася джерельна база, вибудовувалася логіка наукової роботи, описувалися результати дослідження.

На третьому етапі (2002-2005 рр.) уточнювалася структура дослідження, більш глибоко осмислювався зібраний матеріал, поглиблювалися результати дослідження, апробувалися головні результати дослідження.

Концепція дослідження базується на тезах про: 1) відносну обмеженість людського розуму; 2) відносність новизни в науці; 3) розвиток педагогічної думки як окремої складової розвитку людської свідомості в опануванні універсаліями Добра і Зла. Звідси – розвиток теорії та практики виховання дітей на засадах православної моралі в Україні розглядається як один зі шляхів оволодіння людством вічними імперативами, яке передбачає свободу людської волі в пізнанні та виборюванні істини.

Українська культура містить скарби християнської педагогіки, яка має власне онтологічне, гносеологічне, аксіологічне підґрунтя. Православне виховання як один із проявів християнської педагогіки має в Україні глибокі історичні корені й давні традиції. Воно стоїть в ряду тих виховних систем, які спрямовані на ведення дитини до Добра у вселенському масштабі значення цього поняття, і має повне право на визнання й реалізацію. Звідси впливає потреба в поверненні православної педагогічної думки в

загальнопедагогічне русло. Але потрібно враховувати: оволодіння поняттям Добра можливе лише шляхом вільного усвідомлення, вільного вибору кожної окремої особистості; сам історичний процес розвитку, удосконалення теорії та практики православного виховання здійснюється завдяки осмисленню вічного морального закону в ході виборювання виховних цінностей, завдяки очищенню під впливом взаємодії з іншими виховними системами. Це передбачає вільне існування православного виховання нарівні з іншими, визнаними суспільством системами виховання, метою якого повинно бути утвердження добра в душі дитини, творення суспільного клімату, сприятливого для процвітання вічних універсальних ідей, провідниками яких є різні релігійні та філософські вчення.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що *вперше* процес розвитку теорії та практики виховання дітей на засадах православної моралі в Україні *розкрито* в контексті загальноєвропейського процесу розвитку педагогічної думки, рушієм якого була і є взаємозбагачуюча боротьба світського та релігійного педагогічного світоглядів; *розкрито* історичний феномен православної педагогіки в сукупності її витоків, предмета, основних понять, змісту, принципів, засобів, методів, форм; *розкрито*, як поняття „воцерковлена педагогіка”, що відображає сутність православної педагогіки, детермінує процес боротьби православних церков України за тісний зв'язок школи і церкви; *виявлено* та *проаналізовано* основні проблеми, навколо яких розгортаються дискусії в науково-педагогічному (релігійне виховання в історії педагогіки; проблеми духовності, моральності в сучасній Україні; досвід релігійного виховання в інших країнах і сучасній Україні; правові засади здійснення морально-релігійного виховання, проблема захисту прав дитини) та церковному середовищах (сучасне падіння моральності в суспільстві; можливість існування моральності, духовності поза релігією; можливість релігійного виховання та освіти в школі; творча співпраця зі світськими педагогами, АПН України, Міністерством освіти і науки України; сутність православної педагогіки; правильна організація православного виховання та освіти; сімейне православне виховання; виховання патріотизму в православної дитини) сучасної України у зв'язку з необхідністю вирішення питання про морально-релігійне виховання дітей; *виявлено* спільне та відмінне в трактуванні понять свободи та гуманізму в православній і світській педагогіках.

Подальшого розвитку набуло визначення шляхів впливу християнства як світової релігії на розвиток теорії та практики виховання дітей на засадах православної моралі й розвиток світської педагогічної думки в Україні; розкриття змісту основних педагогічних ідей В.В. Зеньківського; розкриття впливу християнства на педагогічну

творчість Ушинського й наукове обґрунтування його внеску в розвиток теорії та практики виховання дітей на засадах православної моралі в якості світського педагога.

Теоретичне значення дослідження полягає в тому, що в результаті порівняльного аналізу церковної та науково-педагогічної точок зору на розвиток теорії та практики виховання в Україні на засадах православної моралі *визначено* українські православні освітньо-виховні традиції: 1) спасіння людської душі шляхом занурення в церковне середовище – пріоритетна мета виховання; 2) органічна єдність двох основних задач виховання: морально-релігійного виховання і „книжної” освіти; 3) всестановість освіти; 4) рідномовне навчання; 5) розгляд науки і освіти як засобів православного виховання, які не тільки не перешкоджають формуванню міцної православної віри, але й сприяють участі в загальноєвропейських культурних процесах; 6) широка участь світських осіб, громадськості в поширенні грамотності, освіти, створенні навчальних закладів, контролі над ними; 7) відкритість культурним здобуткам людства; *розроблена* періодизація розвитку теорії та практики виховання дітей на засадах православної моралі в Україні з визначенням основних тенденцій розвитку в кожному періоді; *сформульовано* загальні закономірності функціонування різних виховних систем.

Практичне значення проведеного дослідження полягає в тому, що отримані результати дають цілісну картину розвитку православного виховання в Україні в повноті його проблем, цілей, змісту, засобів, методів, форм, що сприятиме подоланню стереотипів педагогічного мислення, використанню історичного виховного досвіду при розбудові сучасної української школи, вдосконаленню системи морального виховання. Результати дослідження знайшли своє практичне застосування при розробці рекомендацій з формування релігійної культури школярів та студентства, які представлені в публікаціях, серед яких методичний посібник для вчителів і навчальний посібник для кураторів академічних груп студентів. Результати дослідження враховані в програмі спецкурсу для вищих навчальних закладів „Національна самосвідомість як загальнолюдська цінність” (1999) та навчальному посібнику „Україна у контексті світової цивілізації” (1999).

Матеріали дослідження можуть використовуватися в наукових розробках із загальної педагогіки, історії педагогіки, філософії освіти, навчально-виховному процесі вищих та середніх навчальних закладів, при створенні підручників, навчальних посібників, розробці лекційних курсів, спецкурсів тощо. Результати дослідження *впроваджено* в Київському національному лінгвістичному університеті (довідка № 470/16-19 від 30.06.2005 р.), Дрогобицькому державному педагогічному університеті

імені Івана Франка (довідка № 1212/16 від 28.05.2005 р.), Полтавському державному педагогічному університеті ім. В.Г. Короленка (довідка № 6051/01-37/09 від 29.11.2005 р.), Краматорському економіко-гуманітарному інституті (довідка № 1312/19 від 3.06.2005 р.).

Особистий внесок здобувача. У монографії „Загальноосвітня підготовка учнів у процесі трудового навчання” автору належить: Додаток. Трудове виховання і навчання в сім’ї; у монографії „Основи християнської педагогіки” – Розділ 3. Вплив християнства на розвиток педагогічної науки; у монографії „Теоретико-методичні основи християнської педагогіки. Історико-педагогічний аспект” авторським є підрозділ 1.1. Взаємовідносини християнства та педагогічної науки на тлі освітніх проблем в Україні XIX століття; у методичних рекомендаціях до вивчення навчального курсу „Історія педагогіки” автору належать розробки занять 3 та 8. У навчальному посібнику „Україна у контексті світової цивілізації” автору належить підрозділ 1.5. Просвітницька діяльність і педагогічні ідеї І. Огієнка; у методичному посібнику „Система виховання національної самосвідомості учнів загальноосвітньої школи” авторським є підрозділ 2.12. Релігієзнавство як засіб виховання особистості українця; у методичних рекомендаціях „Виховання національно свідомої особистості (кураторам академічних груп студентів)” авторським є підрозділ 1.2. Релігійна культура; у програмі спецкурсу „Національна самосвідомість як загальнолюдська цінність” автору належить розробка підрозділу 2.1. Освіта. У статтях, написаних у співавторстві з М.Б. Євтухом, автору належить: про досвід викладання в КДППМ спецкурсу „Народна педагогіка України” й аналіз історії педагогіки України в контексті українських освітніх традицій.

Вірогідність та надійність результатів дослідження забезпечується методологічною обґрунтованістю вихідних позицій дослідження; використанням комплексу наукових методів дослідження, адекватних його об’єкту, предмету, меті й завданням; ретроспективним логіко-системним аналізом широкої джерельної бази.

Апробація результатів дослідження. Основні положення й результати дисертаційного дослідження автора обговорювались на засіданнях кафедри педагогіки Київського національного лінгвістичного університету, висвітлювались у його виступах на: Міжнародній науково-практичній конференції „Проблеми формування загальнолюдських цінностей в процесі психолого-педагогічної підготовки майбутнього вчителя” (Київ, 1991 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції “Формування національної самосвідомості школярів” (Київ, 1998р.); Всеукраїнській міжнародній християнській Асамблеї “Заповідь нову даю вам: любіть один одного” (Іоан. 13, 34)

(Київ, 1998 р.); Третій міжнародній церковно-світській конференції “Україна на порозі третього тисячоліття: духовність, наука, освіта, культура” (Тернопіль, 1998 р.); Всеукраїнській науково-теоретичній конференції “Українська система виховання: пошуки, проблеми” (Івано-Франківськ, 1998 р.); на церковно-світській конференції “Християнські цінності в освіті і вихованні” (Київ, 1999 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції “Трудова підготовка учнівської молоді: стан та перспективи” (Тернопіль, 1999 р.); Міжнародній науково-практичній конференції “Гуманізація навчально-виховного процесу у вищій школі” (Слов’янськ, 1999 р.); Міжнародному семінарі „Technika w zintegrovanej edukacji wczesnoszkolnej” (Краків, 1999 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції “Формування національно свідомої особистості” (Київ, 2000 р.); Міжнародній науково-практичній конференції “Розвиток інтелектуально-творчого і духовного потенціалу особистості в процесі її становлення” (Краматорськ, 2000 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції “Всебічний розвиток особистості студента” (Київ, 2001 р.); Міжнародній науково-практичній конференції “Духовна і світська системи освіти: спільні завдання в умовах українського суспільства” (Київ, 2002 р.); круглому столі в АПН України, присвяченому проблемі впровадження християнської етики в навчально-виховний процес у школі (Київ, 2002 р.); науково-практичній конференції К.Д.Ушинський і сучасна школа” (Київ, 2003 р.); Міжнародній науково-практичній конференції “Православні духовні цінності і сучасність” (Київ, 2003 р.); науково-практичній конференції, присвяченій 85-річчю від дня народження В.О. Сухомлинського (Київ, 2003 р.); Другій міжнародній науково-практичній конференції “Православні духовні цінності в контексті формування сучасного світу” (Київ, 2004 р.); круглому столі з питань православної освіти за участі Міністерства освіти і науки України, АПН України, Госкомрелігій, Всеукраїнського Православного педагогічного товариства (Київ, 2004 р.).

Публікації. Основні результати дослідження висвітлено в 39 наукових працях. Серед них: 4 монографії (3 у співавторстві, 1 одноосібна), 4 посібники у співавторстві, 1 програма спецкурсу в співавторстві, 20 статей у наукових фахових виданнях, 10 статей у збірниках матеріалів наукових конференцій.

Структура дисертації. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів і висновків до кожного з них, загальних висновків та списку використаних джерел, трьох додатків. Загальний обсяг дисертаційної роботи – 493 сторінки. Основний текст – 416 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У *вступі* обґрунтовано актуальність проблеми дослідження, визначено об'єкт, предмет, мету, сформульовано завдання, концепцію, методологічну основу дослідження, його методи, наукову новизну, практичне значення роботи, указується особистий внесок автора, шляхи апробації результатів дослідження.

У *першому розділі* – „*Розвиток практики виховання дітей на засадах православної моралі в історії педагогіки України*” – аналізується історія ствердження ідеалів православного виховання в українських землях. У першому підрозділі представлена узагальнена церковна точка зору; у другому та третьому підрозділах розкриті проблеми розвитку практики православного виховання в Україні, виходячи з науково-педагогічного підходу.

Для православних священників України практика православного виховання в українських землях є головною складовою загального розвитку виховної практики, яка корінним чином вплинула на виховні традиції українців. Фактично православне виховання ними ототожнюється з національним. У православній оцінці історії виховання поряд із безсумнівною впевненістю духовенства в дієвості православного виховання виявлено критичний аналіз чинників, що ставали на заваді його здійснення. Згідно з більш поверховим і поширеним підходом головним чинником виступає радянська влада. Однак у церковних колах існує підхід більш глибокого аналізу, який засвідчує, що традиції православного виховання, які б відповідали духові народу, були перервані під іноземним впливом набагато раніше ніж встановилася радянська влада. У зв'язку з цим у розділі досліджуються внутрішні проблеми розвитку православного виховання в контексті дотримання виховних традицій. Усвідомлення того принципового значення, яке надається православною церквою виховним традиціям, обумовило необхідність у науковій інтерпретації розвитку практики православного виховання в Україні визначити проблему традицій істинного православного виховання як визначальну (поняття „істинне православне виховання” відповідає церковному мисленню й уживається в дисертації, оскільки не має аналогів у науковій термінології; під ним розуміється єдино правильне виховання).

У дослідженні обґрунтовується, що відсутність чіткого загальноприйнятого поняття традицій істинного православного виховання призводить до існування як мінімум двох головних стратегічних напрямків церковної інтерпретації історії практики православного виховання в Україні, в основу яких, на нашу думку, покладено різні національні традиції: українську та російську. Вони мають міцні історичні корені, витоки яких досліджуються в розділі. Згідно з першим напрямком інтерпретації освіта,

наука розглядаються як засоби виховання, які не тільки не перешкоджають формуванню міцної православної віри, але й сприяють достойно виглядати на загальноєвропейській арені й відстоювати власну віру; школа розглядається не тільки як носій суто виховних задач церкви, але й як осередок наукової освіти для народу; освітня місія українських священників перенесення в російські землі західноєвропейських освітніх традицій оцінюється позитивно. Принципова різниця між поглядами представників різних українських православних церков полягає у ставленні до духовного лідерства Московського патріархату, його ролі в церковному житті України. Типовою для представників УПЦ КП і УАПЦ позицією щодо проблеми відходу від істинних православних виховних традицій є пов'язування його із засиллям московської церкви, яке призвело до нищення просвітницьких здобутків Української православної церкви під іноземним (російським, німецьким), безбожним (протестантським, атеїстичним, просвітницьким) впливом. У дисертації розкрито внесок у формування зазначеної церковної думки досліджень І. Огієнка.

Другий напрямок інтерпретації тяжіє до протиставлення виховання й освіти. Освіта не тільки розглядається як другорядний чинник православного виховання, але й як фактор ризику. У такому контексті всі освітні починання українських священників на російських землях розглядаються як відхід від істинного виховання, властивого народному православному духу. У дослідженні доводиться, що в судженнях багатьох діячів на ниві православної педагогіки Російської імперії ХІХ-го ст. спостерігається видиме протиріччя: з одного боку, визнавати традиції, закладені давньоруськими діячами, властивими духу свого народу, з іншого боку, подавати традиції, що склались на київських землях (коли йдеться про вплив українських освітніх традицій у часи Петра І й пізніше), як чужі духові народу; водночас наполягати на вихованні єдиного російського православного народу (включаючи й український), ігноруючи різні національні виховні традиції українців і росіян.

Виявлено, що, на думку певного кола православних священників, педагогів Росії та України ХІХ – початку ХХІ ст., у ХІХ ст. був шанс розбудувати справжню народну школу при умові, що церква зайняла б керівне становище у сфері освіти й змогла організувати виховання дітей на основі споконвічних традицій, пов'язавши життя школи і церкви нерозривною єдністю. Цьому, на їх погляд, завадило втручання в освітню справу громадськості, яка привнесла до школи ідеї секуляризованої педагогічної науки, виниклої на чужоземному ґрунті, підживленому католицькими та протестантськими ідеями. Водночас розкрито протилежну думку про невідповідність церковної школи національному духові, інтересам українців, попри те, що школа стояла на ґрунті

православ'я. Це спонукало розглянути в дослідженні освітні традиції, що склалися в українських землях, у контексті історії релігії в Україні. Проаналізовано концепцію київського християнства, історичні події, що спричинили особливості процесу формування християнського світогляду нащадків Київської Русі; встановлено зв'язок між софійною традицією та ідеєю воцерковлення школи, історією церкви та розвитком виховання. Розглянуто проблему традицій Київської Русі, яка була і є центральною в полеміці з приводу народних освітніх і виховних традицій. Проаналізовано роль у розвитку українських православних освітньо-виховних традицій відомих освітніх діячів та навчальних закладів періоду українського відродження, значення громадськості в підтриманні православних виховних традицій, проблему протистояння церковнопарафіяльної та земської школи як двох типів шкіл: церковної та громадської. Розглянуто погляди С. Бабишина на давньоруські традиції виховання; Б. Грінченка, М. Демкова, П. Каптерева, Є. Мединського на характерологічні особливості братських шкіл; Є. Крижанівського на методологічні підходи у вихованні в різних християнських конфесіях; Г. Булашева, М. Горбова, М.І. Ільмінського, М. Маккавейського, С. Миропольського, С. Рачинського, В. Скворцова, Є. Шестуна на церковну школу як школу, відповідну історичним традиціям і російському (українському) народному духові; Л. Модзалевського на розвиток виховання і навчання в Росії та ролі в ньому українців; Ф. Науменка на значення християнства для розповсюдження освіти на Русі та українське походження шкільної традиції; І. Огієнка на освітньо-виховні традиції української православної церкви. Проаналізовано проблему розвитку вітчизняної світської педагогічної науки в XIX ст. під іноземним впливом та впливом громадськості (з використанням досліджень В.О. Вихрущ, Л.П. Вовк, Н.М. Дем'яненко).

У розділі показано, як у XIX ст. Російська православна церква опиралася створенню системи освіти, що порушувала монополію православної церкви на виховання й передбачала активну роль громадськості. Стверджується, що для православної України ідея створення такої системи була більш органічною, зважаючи на українські православні освітньо-виховні традиції. Зроблено висновок, що історична спроба сформувати систему виховання єдиного православного народу в Російській імперії не увінчалася успіхом, оскільки не був урахований національно-історичний досвід виховної практики різних народів.

Стверджується, що, на спільний погляд українських і російських священиків, негативну роль у практиці православного виховання відіграли такі фактори: освітні ідеї Відродження та Просвітництва, підміна євангельського ідеалу гуманістичним, проникнення протестантських, католицьких, атеїстичних виховних ідей у практику і

теорію православного виховання і як наслідок – поступовий розрив школи і церкви; спільною є упевненість, що повернення до воцерковлення народу необхідно для його морального піднесення. Однак українські православні священники мають свій ціннісний орієнтир, який лежить в основі їх єдності і який закладений в українській ментальності, схильності до наукового пізнання світу, підсвідомому бажанні відчувати себе органічною часткою загальноєвропейського історичного процесу. Звідси й пошана до національних освітніх здобутків, хоча б вони й суперечили чітко сформованим православним поглядам щодо зла виховних ідей Відродження, Реформації та Просвітництва.

У другому розділі – „Розвиток теорії виховання дітей на засадах православної моралі в історії педагогіки України” – на відміну від першого розділу, де розкрито реальний хід розвитку православного виховання в країні, проаналізовано теоретичний базис, на основі якого цей розвиток здійснювався. Виявлено, що теоретичні основи духовного становлення нашого народу під керівництвом церкви закладені у Святому Письмі, працях святих отців і вчителів церкви, православних педагогів, богословів, релігійних філософів, але реальний перебіг церковного православного виховання в Україні в основному спирався на той незмінний фундамент, який являє собою Святе Письмо та святоотцівське вчення (патристика). Виявлено, що еталоном православного виховання протягом віків було і є виховання давніх християн; визначено його основні риси. Розглянуто історію формування та основи патристики. Окремо проаналізовано виховні ідеї І. Златоуста.

Розглянуто твори доби Київської Русі. Розкрито питання давньоруського ідеалу виховання. Показано, що із середини XIV ст. теорія виховання в Україні, спершу оперта на візантійську традицію, у цілковитій відповідності до загальноєвропейських тенденцій, поступово зазнає змін, які пов'язані з розвитком релігійної думки неправославних конфесій, виходом розуму з-під влади релігії. В Україну проникають ідеї Відродження, Реформації, Просвітництва, і це має вирішальне значення для загального розвитку православної педагогічної думки, що показано на прикладі Києво-Могилянської академії та її вихованців: Дмитра Туптала, Григорія Сковороди.

Розкрито класичні настанови православного церковного виховання XIX – початку XX ст., ґрунтовані на постійній у віках святоотцівській біблійній традиції.

Науковість педагогічної думки з часом міцнішає й у XIX ст. на повний голос заявляє про себе. Особливе значення в розвитку педагогічної науки в Україні XIX ст. надаємо представникам наукової школи Київської духовної академії, що виникла на києво-могилянських традиціях: О.М. Новицькому, С.С. Гогоцькому, П.Д. Юркевичу,

М. Олесницькому, М. Маккавейському. Як послідовників церковно-наукової української традиції також представлено І. Огієнка і В. Зеньківського.

Показано, що виховні ідеї В. Зеньківського активно використовуються в Україні й Росії. Зокрема, ідея про створення так званих оазисів християнського життя, які б стали рушійною силою нової школи, знаходить практичне втілення в православному середовищі. Однак більшої популярності набула теза педагога про те, що школи, які йдуть під знаком позарелігійної просвіти, ведуть до активної зневіри. Стверджується, що позарелігійна школа, яку законодавчо обрано Україною, фактично не влаштовує православну церкву. Визначено й проаналізовано найпоширеніші теми, які хвилюють сучасних православних священиків у зв'язку з вихованням дітей та молоді.

У третьому підрозділі проаналізовано сутність православної педагогіки, її основні категорії, принципи, засоби, методи, форми, питання єдності християнської моралі для різних християнських конфесій. Зроблено висновок, що для православних священиків є очевидним, що існує істинна, раз і назавжди дана, заповідана людству божественна мораль, збереження якої є високою місією православної церкви. Загальний критерій істинності понять, подій та явищ, що полягає в їх відповідності божій істині, застосовується в усій педагогічній сфері. Тому будь-яке виховання, що має під собою інші основи, не розцінюється як правильне. Методи, форми виховання представляють цінність тільки в загальному контексті виховання православної людини. У цій позиції представники православної церкви є послідовними й непохитними. Ідея ведення людини шляхом спасіння як квінтесенція виховання простежується від Біблії до сучасних православних праць, від давніх часів до сьогодення.

Основні поняття, на яких ґрунтується православне виховання: Бог, його Закон, добро і зло, віра, любов, надія, гріх, совість, страх Божий, каяття, смерть, Царство Боже, рай і пекло, молитва, храм, хрест, ікона, сповідь, причастя, богослужіння, піст, свята тощо. Уявлення про них є настільки сталими, що в сучасній православній літературі з питань виховання не знаходимо принципових розбіжностей у порівнянні з більш давньою. Виховні постулати залишаються незмінними, але кожне покоління перекладає їх на мову свого часу (представлено педагогічні пошуки сучасних діячів православної педагогіки). Стверджується, що святоотцівська педагогіка, прикладена до реалій сьогодення, сприйнята не догматично, а діалектично, продовжує застерігати людство від хибних шляхів у вихованні, а отже, є сучасною і актуальною.

Осмислення ставлення православних священиків до традиції і новаторства приводить до висновку, що проблема розвитку теорії та практики навчання й виховання є невід'ємною складовою серйозної проблеми дотримання церковних традицій. На

шляху повернення в минуле, до вивіrenих віками традицій, православні священники бачать перспективи розвитку й удосконалення не тільки церковної науки про виховання, а й світської педагогічної науки.

Тема й зміст *розділу третього – „Вплив християнства на розвиток світської педагогічної науки в Україні”* – обумовлені необхідністю розкрити процес розвитку теорії та практики православного виховання дітей в Україні в контексті загального розвитку християнського виховання і його впливу на формування світської педагогічної науки. Хоча основна наша увага зосереджена на православ'ї, у дослідженні показано, як на розвиток педагогічної думки впливали й інші гілки християнства і взагалі ідеї християнства як цілісної світової релігії.

У розділі відображено, що в історико-педагогічній літературі України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. позитивно оцінювався вплив християнства на світовий розвиток процесів виховання та навчання (М.І. Демков, П. Монро, М.М. Рубінштейн, К.Д. Ушинський). Проаналізовано релігійні мотиви в спадщині корифеїв європейської педагогічної науки, що мали визначний вплив на розвиток педагогіки в Україні (Я.А. Коменського, Ж.-Ж. Руссо, Й.Г. Песталоцці, А. Дістервега). Зроблено висновок, що педагогіка як наука закономірно заявила про себе вустами християнського священника, оскільки задовго до утвердження її в статусі науки педагогічна думка Європи розвивалася в руслі християнської віри. До одних з найвагомійших ідей, привнесених християнством, відносяться ідеї рівності й гідності всіх людей як дітей божих, прав будь-якої дитини на любов, життя, виховання, освіту, ідея любові до ближнього тощо. Християнство вказало високі ідеали, неспроможність досягнення яких у реальному житті спричинила складні світові суспільні процеси. Розвиток християнського вчення в рамках неправославних конфесій сприяв поступовому звільненню сфери виховання, школи з-під цілковитої підпорядкованості церкві.

Світська педагогічна наука в Україні виникла на ґрунті теорії та практики церковного виховання, православні устої якого були похитнуті в період українського відродження. Попри світські тенденції в розвитку теорії виховання, традиційні церковні виховні засади в Україні ХІХ ст. продовжували відігравати визначальну роль. Хоча в західноукраїнських землях вони мали інше конфесійне забарвлення, ніж на решті українських земель, вони закладали підвалини християнської моралі, що забезпечувало перебування всіх українців у єдиному християнському виховному полі. Узагальнюються засади педагогічних поглядів греко-католицького духовенства кінця ХІХ – першої половини ХХ ст. (на основі праць західноукраїнських учених). Робиться висновок, що попри схожість ідеалів, засобів, методів, форм виховання православної та

греко-католицької церков, забезпечену їхньою спільною християнською вірою, означена спільність іще не слугувала для православної церкви XIX ст. показником істинності греко-католицького виховання, так само як і римо-католицького або протестантського. Солідарність православної та греко-католицької церков проявлялась якраз у взаємному неприйнятті виховних систем, коріння якого лежало в церковному вченні.

Показано, що хоча українська педагогіка дореволюційних часів розвивалася як секуляризована галузь знань, педагогічні ідеї християнства як цілісної світової релігії в ній не тільки не були відкинуті, але й продовжували своє життя в теоріях європейських педагогів-християн, українських педагогів, вихованих на християнських, але не православних традиціях, у спадщині плеяди православних педагогів, що ввібрала в себе багатство виховної мудрості православної церкви. Як наслідок українська педагогіка поступово збагачувалася педагогічним досвідом християн різних релігійних конфесій, для яких інтереси загальної справи виховання духовно здорової дитини перевищували більш вузькі з точки зору світського науковця конфесійні інтереси (у такій якості наука не задовольняла потреби ортодоксального церковного виховання Російської імперії). Таким чином, значна частина українських світських педагогів, залишаючись православними людьми, працювала на більш високу ідею виховання християнина, громадянина держави. З цієї точки зору характерним прикладом є К.Д. Ушинський, розгляду впливу християнства на творчість якого присвячено другий підрозділ. Доведено, що попри те, що певна частина сучасних науковців, духовенства вважає його основоположником православної педагогіки, ученого можна сміливо зараховувати до діячів секуляризованої педагогіки. Учений погано вписувався в прокрустове ложе офіційної освітньої політики православної церкви XIX ст.; мріяв про загальноєвропейську гуманну освіту, осередком якої була б християнська віра, але яка базувалася б на загальній віротерпимості, державній єдності, загальнолюдській, громадянській моральності. Любов до віри в педагога не була тотожною схваленню виховних наслідків цієї віри – морального стану православних в Російській імперії, а також морального та освітнього рівня священників. По суті ідеалом К.Д. Ушинського була школа, якої не існувало в Російській імперії за часів життя педагога. Учений ясно вказав на тенденції в освітній політиці, з якими пов'язував майбутнє: невикористання школи в якості знаряддя релігійної боротьби, проповідниці релігії; відмова від примусовості у вихованні; сприяння вільній конкуренції; створення дійсно народної школи за участю як церкви, так і широкого кола громадськості; надання права народного виховання як світським особам, так і духовенству, спільними рисами яких

мають бути висока освіченість та християнська моральність; розвиток прогресивної школи, яка б за духом не суперечила високій християнській ідеї.

Природний хід розвитку, коли б у вільному змаганні перемагали актуальні для суспільства ідеї, був насильно перерваний більшовиками. Проте ідеї християнства, залишаючись у народній свідомості, проростаючи у творчості світських педагогів ідеями етнопедagogіки, насиченими християнською виховною мудрістю, на певний час були законсервовані, але не знищені. Цей процес переломлення ідей християнського виховання через праці радянських педагогів показано на прикладі В.О. Сухомлинського.

На основі вивчення сучасної світської педагогічної думки виділено теми, до яких прикута увага педагогів у зв'язку з морально-релігійною проблематикою. Проаналізовано досвід західноукраїнських земель із впровадження „Християнської етики”, ставлення різних християнських конфесій до подібної практики, роль Острозької Академії в консолідації сил, зацікавлених у реалізації морально-релігійного виховання в країні, позиція держави до окресленої проблеми. Розглянуто концепцію українського виховання О. Вишневського. Спираючись на отриманий дослідницький матеріал з розвитку теорії та практики виховання в Україні, указано на те, що О. Вишневський та його однодумці спрощують проблему, ігноруючи протиріччя й антагонізми, які мали місце в історії морально-релігійного виховання добільшовицьких часів; до деякої міри ігнорують питання прав і свобод людини, а також численні проблеми християнського виховання, котрі за своїми масштабами перевищують межі нашої держави, тим самим ідеалізуючи можливості саме такого виховання. Доводиться, що концепція Г. Вишневського перебрала на себе не тільки достоїнства теорії українського виховання Г. Ващенка, на якій вона базується, але й її вади.

Зроблено загальний висновок про те, що сучасна українська педагогічна думка, а з нею й практика, знаходяться під традиційним впливом християнства. Мається на увазі існування цілої когорти педагогів-науковців, глибоко переконаних у необхідності обов'язкового донесення християнських морально-етичних істин до свідомості дітей у стінах школи. Вони є провідниками загальної світової традиції: християнська культура завжди потребувала розповсюдження через шкільну освіту. На це вказує й історія шкільництва в Україні. Звідси й настійлива потреба церков у впровадженні релігії в сучасну школу України.

У четвертому розділі – „Релігійна культура як передумова розбудови громадянського суспільства в Україні” – обґрунтовується, що загальний розвиток теорії та практики виховання відбувається за рахунок розвитку як релігійної думки (і не

тільки християнської), так і секуляризованої. Вони не просто співіснують, але у своїх змаганнях не дають людству заспокоїтися на досягнутому. Матеріал даного розділу підібраний таким чином, щоб показати, що розвиток педагогічної думки потребує цієї взаємозбагачуючої боротьби. Змагання релігійного і секуляризованого оновлюють теорію та практику виховання і навчання, породжують „кришталь” універсальної педагогічної думки.

На прикладі розвитку двох важливих ідей теорії виховання – свободи і гуманізму – показано, що їх загальна еволюція у світовій педагогіці здійснюється в напрямку любові й поваги до кожної особистості незалежно від її походження, соціального статусу, здібностей, фізичного, психічного стану тощо.

Досліджено розвиток ідеї вільного виховання в історії педагогіки, починаючи від давньогрецької доби, продовжуючи теоріями Ж.-Ж. Руссо і Л.М. Толстого. Аналізується поняття свободи в православному вихованні, процес розвитку поняття свободи в православній думці і в християнській взагалі. Констатовано, що поняття свободи і прав людини в Східній православній церкві зазнало певної трансформації. Церква відійшла від уявлення про можливість примусового нав'язування християнської релігії, але розуміння свободи як внутрішньої свободи від гріха, як свободи вільно прагнути до Бога, залишається постійним. Православне розуміння свободи далеке від поняття плюралізму, оскільки істинна свобода завжди пов'язана у православній свідомості з відданістю Богу і православній церкві. Недоторканою є ідея православної церкви як місця єднання всіх християн, осереддя істинної свободи. У цій ідеї криється головна відмінність між світським і православним розумінням свободи взагалі, а отже, і свободи у вихованні. Відзначається, що декларація ідеї свободи у вихованні стала здобутком світської педагогіки, форпостом опору несвободі в житті школи. Еволюція світської педагогічної думки від проголошення фізичного ненасилля над дитиною сягнула до розуміння індивідуальних прав дитини на певний зміст навчання і виховання, свободи її самовизначення, які обумовлені її правами, свободою совісті, релігійною свободою. У вітчизняній православній педагогіці найбільш близьким до вище вказаного підходу, на перший погляд, є В. Зеньківський. Внеском у розвиток православної педагогіки є його визнання утопічності ідеї обов'язкового, нав'язаного згори православного виховання. Але виявлено, що вчений був далекий від поняття свободи для України, стверджував необхідність прийняття Україною волі Росії. У цьому відношенні педагог дотримувався традиційних для російського священства минулого поглядів на Україну. Ця обставина зайвий раз висвітлює глибину виховних проблем в історії виховання України.

У ХХ ст. категорія свободи властива релігійному і нерелігійному педагогічному світоглядам, хоча єдиного розуміння свободи не існує. Визначено, що спільним, об'єднуючим для таких різних підходів до свободи у вихованні, як світський та християнський, є: 1) визнання права дитини на помилку, вибір; 2) надання контрольованої свободи; 3) ставка на процес самовиховання.

Проаналізовано трактування педагогічного гуманізму в радянській та пострадянській педагогіці, православній педагогіці; визначено корені неприйняття світського гуманізму православною церквою, а саме його возвеличення людини як істоти, яка без Бога, на власний розсуд може визначати критерії добра і зла. Для православного священства ідеї секуляризованого гуманізму, свободи, просвітницькі мотиви виховання поза церквою залишаються неприйнятними. Серед них є популярною думка В. Зеньківського про дві основні світові системи виховання, що відкрито протистоять одна одній: систему просвітництва, гуманізму та систему релігійної культури. З таких позицій висунута гуманізмом ідея нейтральної безрелігійної школи оцінюється як міфічна. У зв'язку з пов'язуванням даної ідеї з іменем Я.А. Коменського досліджено його екуменістичні погляди, проблему взаємовідносин церкви і громадянського суспільства; розглянуто, що являє собою так звана безрелігійна західна школа: описана сучасна практика морально-релігійного виховання в країнах Європи та США. Зі світської точки зору громадяни західноєвропейських країн мають більше можливостей для отримання релігійного виховання в межах школи, ніж громадяни України. Той факт, що в сучасній православній думці західна школа в цілому оцінюється формально позарелігійною, а фактично атеїстичною, автор пов'язує з тим, що західна школа пройнята ідеєю екуменізму. Матеріали дослідження свідчать, що екуменізм у вихованні є неприйнятним для багатьох православних педагогів, а їхньою принциповою позицією є все ж таки відстоювання православ'я як основного джерела виховного впливу на українців, навіть попри заявлене бажання сприяти шкільному вихованню на загальних християнських засадах (мається на увазі предмет "Християнська етика") або через культурологічний предмет „Основи православної культури”.

У третьому підрозділі, спираючись на історію педагогіки, виявляючи загальні механізми дії різних виховних систем, нами формулюються деякі закономірності функціонування виховних систем; доводить, що боротьба різних виховних систем викликана їх загальними механізмами дії, особливо потребою в сприятливому середовищі та у впливі на душу дитини від її народження; описує можливі шляхи утримання вихованців у рамках певних виховних систем. Історія педагогіки

представлена як драматична, а здебільшого трагічна історія боротьби різних систем виховання. В інтересах суспільства перевести цю боротьбу із площини кривавої, фізичної до площини моральної. Водночас в умовах стабільного, мирного життя, де всі сприймають один одного такими, як вони є, визнавши права інших, виникає проблема: як захистити і втілити своє уявлення про добро і зло. Автор міркує над проблемою єдності і розділення, яка не є суто виховною проблемою; підводить до думки, що перед державою завжди стоїть дилема: добиватися „єдності” будь-якою ціною чи дати простір для самовизначення. На основі історико-педагогічного огляду показано, що сучасний етап розвитку України спонукає до самовизначення: від нас самих залежить, для яких виховних ідей ми створимо сприятливе середовище; від єдності, продиктованої згори, маємо йти до дійсної єдності шляхом широкого залучення суспільства до створення необхідної моделі виховання. На основі думок педагогів, психологів, філософів, релігійних діячів різних часів доведено, що людство давно знає, що є добро і що є зло.

У розділі відстоюється думка, що релігійна культура – це широке поняття, яке перш за все передбачає культуру взаємних стосунків тих, хто вірує. Вірує – у широкому розумінні слова, адже кожний з нас є носієм певної віри, певної релігії в прямому й переносному значенні цього слова. Автор представляє своє бачення релігійної культури членів суспільства, і зокрема, майбутніх учителів і пастирів. Загальна педагогічна культура тих, хто виховує в Україні, повинна вийти на більш високий рівень узагальнення, що дозволив би піти не шляхом взаємозаперечення, а шляхом об’єднання зусиль різних виховних систем, адже кожна виховна система, що захоплюється розширенням свого ареолу будь-якою ціною, підмінюючи поняття „сприятливе середовище” поняттям „підкорене середовище”, рано чи пізно приречена на невдачу.

Стверджується, що для культури України як складової європейської культури поняття “загальнолюдські цінності” на сучасному етапі має наближатися до поняття “християнські цінності” та “демократичні цінності”; наголошується на тому, що формування громадян України повинно передбачати ознайомлення з християнським ідеалом. Українська культура давно знаходиться під впливом особливого духовного поля – могутньої світової релігії. Православ’я як її прояв давно стало невід’ємною часткою життя українця, що мало вирішальний вплив на формування виховних ідеалів, цінностей, усієї системи виховання. Тому, розглядаючи православну культуру як духовне середовище формування українського народу, було розкрито її здобутки, які можуть збагатити сучасну педагогічну науку. До них належать: визнання спорідненості людей за походженням, схильністю до добра і зла; віра в людину, її духовний

потенціал; усвідомлення коренів зла в людині й шляхів його подолання; віра в те, що лише вільний вибір людиною добра приводить її до вдосконалення; поняття совісті як виховного чинника; поняття любові як виховного принципу; пріоритетність духовного виховання; взаємна відповідальність як основа сімейного виховання; вимогливість у вихованні; відданість незмінним моральним цінностям.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено дослідження і вирішення нової для української педагогічної науки проблеми розвитку теорії та практики виховання дітей на засадах православної моралі в історії педагогіки України, що проявляється в розкритті теоретико-практичних засад православної системи виховання як педагогічного явища, яке має свою історію та посідає чільне місце в системі загального розвитку виховної та освітньої справи в Україні та Європі. Дослідження дозволило сформулювати такі висновки:

1. Порівняльний аналіз церковної та науково-педагогічної точок зору на розвиток теорії та практики виховання дітей на засадах православної моралі в Україні дозволив виявити і сформулювати українські православні освітньо-виховні традиції: 1) спасіння людської душі шляхом занурення в церковне середовище – пріоритетна мета виховання; 2) органічна єдність двох основних задач виховання: морально-релігійного виховання і „книжної” освіти; 3) всестановість освіти; 4) рідномовне навчання; 5) розгляд науки і освіти як засобів православного виховання, які не тільки не перешкоджають формуванню міцної православної віри, але й сприяють участі в загальноєвропейських культурних процесах; 6) широка участь світських осіб, громадськості в поширенні грамотності, освіти, впровадженні навчальних закладів, контролі над ними; 7) відкритість культурним здобуткам людства.

2. Православна педагогіка має онтологічні корені, тому її основними витокami є Святе Письмо і Святий Переказ. Сутність православної педагогіки відображає поняття „*воцерковлена педагогіка*” або „педагогіка воцерковлення”, що детермінує її як педагогіку, що поєднує життя людини з життям церкви, під впливом якого відбувається преображення людської особистості. Висхідним для розуміння воцерковленої педагогіки є розуміння єдиносутності або одноістотності людини, тобто людства як живої єдності. На основі соборного (колективного) розуму і соборного духовного життя здійснюється індивідуальний розумовий і духовний розвиток. Єднання людей у церкві, якій дана істина, дає можливість залучатися до церковного розуму й духовного життя і таким чином розвиватися. Тому виховання поза церквою не вважається правильним. *Головна мета православної педагогіки* – розкриття образу Божого в дитині. Тому на

противагу світському поняттю розвитку індивідуальності існує поняття розкриття дарів Божих в індивідуальності, оскільки кожна індивідуальність від народження окрім добра несе й порок. *Сутність виховного процесу* полягає в спасінні, тобто оздоровленні душі, звільненні її від гріха. Православна педагогіка вирішує ті самі *завдання*, що й світська педагогіка: розумове, моральне, фізичне та інші. Проте поняттю гармонійне виховання протиставляється ієрархічне виховання, оскільки людина являє собою цілісність, що має ієрархічну будову: дух, душа (психіка) і тіло. Звідси – ієрархія завдань виховання: *завданню духовного виховання підпорядковуються всі інші*. На основі узагальнення існуючих класифікацій принципів православної педагогіки виділено декілька *основоположних принципів*: христоцентричності, любові, воцерковлення, ієрархічності. *Наріжними категоріями православної педагогіки* є поняття Бог, Його Закон, Богородиця, добро і зло, рай і пекло, віра, надія, любов, гріх, страх Божий, совість, храм, покаєння, спасіння, смерть, Царство Боже. До *засобів виховання* можна віднести молитву, церковну літературу, мистецтво, церковний календар, природу, працю тощо; до *методів виховання* – приклад, вимогу, вправлення, навіювання, проповідь, бесіду, діалог, заохочення, покаєння, каяття, громадську думку, самоаналіз та ін., до *форм виховання* – молитву, піст, таїнства, богослужіння, свята, паломництво, благодійницьку діяльність тощо.

Сутність православної педагогіки детермінує процес боротьби православних церков України за тісний зв'язок школи і церкви.

3. Застосовуючи культурно-антропологічний та цивілізаційний підходи до пояснення змін парадигм педагогічного мислення, до основних тенденцій розвитку теорії та практики виховання дітей на засадах православної моралі в Україні відносяться:

– у *період ранньохристиянського виховання в Київській Русі (кінець X – середина XIII ст.)* – тенденції до: об'єднання зусиль влади, духовенства та громади у здійсненні виховання за східною християнською традицією; християнізації населення засобами шкільної освіти; гармонізування двох завдань формування християнина: виховання і освіти; паралельного існування світських учителів і вчителів, що належали до духовного стану; релігійної толерантності, поваги до виховних цінностей Заходу і Сходу. Виділено дві тенденції в трактуванні даного періоду православними священиками: 1) це період нерозривної єдності книжної освіченості, ученості та морально-релігійного виховання, існування цілої системи християнської освіти; 2) це період духовної, некнижної мудрості;

– у період православного виховання в Галицько-Волинській державі (середина XIII – середина XIV ст.) – тенденція до продовження освітньо-виховних традицій Київської Русі (розповсюдження грамотності, організація шкіл при церквах і монастирях);

– у період православного виховання за часів литовсько-польського панування (середина XIV – середина XVII ст.) – тенденції до: розвитку православного виховання в напрямку збагачення усталеної класичної православної греко-слов'янської виховної традиції педагогічними здобутками християн інших конфесій; примирення науки і релігії у виховному впливі на людину; активної участі громадськості у здійсненні православного виховання в освітніх закладах; виховання захисника православ'я засобами західноєвропейської науки; секуляризації педагогічної думки. Виділено дві тенденції в трактуванні даного періоду православними священиками: 1) це період кризи православного світовідчуття, відходу від духу та традицій святоотецького православного виховання, що був збережений на території Московської Русі; проникнення бездуховної західної ідеї освіти; 2) це золотий вік православної культури, виховання, розквіту Української православної церкви, що була на той час єдиною народною вихователькою;

– у період поширення українського досвіду православного виховання в російських землях (середина XVII – перша половина XVIII ст.) – тенденції до: трансляції українського виховного досвіду, богословської вченості в Московську Русь; створення народом широкої мережі православних освітніх закладів. Виділено дві тенденції у трактуванні даного періоду православними священиками: 1) це період відходу в Московській державі від істинного виховання, що відповідало російському народному духові та давньоруським виховним традиціям, втрати монастирями ролі осередків істинної просвіти народу на користь духовних шкіл, закладення основ світської школи; 2) це період надзвичайної позитивної значущості для духовної освіти в Росії, період поширення російськими землями виховного, просвітницького досвіду українського духовенства. Проте водночас спільною тенденцією для російських і українських священиків є вважати час від Петра I аж до Жовтневого перевороту періодом поступового нищення православних виховних традицій під іноземним безбожницьким впливом;

– у період поступового згортання українських православних освітньо-виховних традицій в Російській імперії й становлення світської педагогіки (друга половина XVIII – середина XIX ст.) – тенденції до: здійснення державного контролю над вихованням народу; зникнення українських православних типів шкіл; виховання єдиного російського (включаючи український) народу на основі ідеї триєдності „Православ'я,

Самодержавство, Народність”, насадження російської народної свідомості в українському середовищі; запровадження окремої педагогічної підготовки вчителів на засадах виховних систем педагогів різного конфесійного походження;

– у період розвитку світської теорії та практики виховання дітей на засадах православної моралі та загальнолюдських гуманістичних цінностей (середина XIX – початок XX ст.) – тенденції до: паралельного розвитку церковної теорії православного виховання та світської науково-педагогічної теорії виховання на засадах православної моралі; оцінювання прихильниками церковного виховання діяльності світських педагогів з удосконалення навчально-виховного процесу як прояв іновірної педагогічної думки; протистояння громадської і церковнопарафіяльної шкіл; ствердження церковнопарафіяльної школи як єдиного типу школи, відповідного російському (включаючи український) православному духові;

– у період радянського комуністичного виховання – тенденція до проникнення ідей православного виховання в теорію комуністичного виховання через народно-педагогічну мудрість;

– у період формування системи виховання громадянина незалежної України – тенденції до: осмислення минулого досвіду православного виховання; ототожнення духовенством та певним колом світських науковців православного виховання з національним; поширення православного виховання через систему освіти.

Періоди відображають поступовий розвиток парадигм педагогічного мислення від домінування парадигми українського православного виховання в перших 4-х періодах до поступового наростання парадигми російського православного виховання (5-й період), і далі до поступового розвитку парадигми світського виховання, починаючи від світського виховання на засадах православної моралі аж до парадигми атеїстичного комуністичного виховання і від неї до парадигми православного виховання в рамках світського плюралістичного суспільства.

4. Загальні тенденції розвитку теорії та практики виховання дітей на засадах православної моралі в Україні відповідають історичному процесу розвитку європейської педагогічної думки. Загальний світовий розвиток теорії та практики виховання здійснюється за рахунок взаємозбагачуючої боротьби релігійної та секуляризованої педагогічної думки, внаслідок якої переосмислюється власний досвід, кристалізується універсальна педагогічна наука.

5. Найпоширенішими темами, що хвилюють сучасних православних священників у зв'язку із завданням морально-релігійного виховання, уважаємо: 1) сучасне падіння моральності в суспільстві; 2) можливість існування моральності, духовності поза релігією; 3) можливість релігійного виховання та освіти в школі; 4) творча співпраця зі світськими педагогами, АПН України, Міністерством освіти і науки України; 5) сутність православної педагогіки; 6) правильна організація православного виховання та освіти; 7) сімейне православне виховання; 8) виховання патріотизму в православній дитини.

До найпоширеніших тем, що хвилюють сучасних світських науковців у зв'язку із завданням морально-релігійного виховання належать: релігійне виховання в історії педагогіки; проблеми духовності, моральності в сучасній Україні; досвід релігійного виховання в інших країнах і сучасній Україні; правові засади здійснення морально-релігійного виховання, проблема захисту прав дитини.

6. Дослідження виявило спільне та відмінне в православній та світській інтерпретації двох основоположних виховних ідей: свободи і гуманізму. Загальна еволюція даних ідей здійснюється в напрямку любові й поваги до кожної особистості незалежно від її походження, соціального статусу, здібностей тощо, визнання прав людини на самовизначення, відмови від насильства у вихованні, однак між світськими і православними педагогами залишається суттєва, принципова різниця в розумінні свободи і гуманізму.

7. На основі історико-педагогічного аналізу механізмів дії різних виховних систем сформульовано окремі закономірності функціонування виховних систем: 1) кожна виховна система потребує сприятливого середовища, яке живить дану систему, підтримує, визнає своєю цінністю; 2) важливою умовою нормального функціонування будь-якої системи є якомога більш раннє занурення в неї дитини; 3) кожна виховна система має свою провідну силу; 4) віра є обов'язковою умовою ефективності виховної системи; 5) будь-яка система виховання передбачає певні наслідки вчинків дитини і на цьому будує свою стратегію; 6) попри те, що виховні системи часто тримаються на високих, недосяжних ідеалах, результативність системи залежить від безпосередніх виконавців, від їх відповідності ідеалам, тому приклад виступає найбільш потужним і всеохоплюючим методом виховання в більшості виховних систем.

У дослідженні показано, що православ'я давно стало невід'ємною часткою життя українця, що воно мало вирішальний вплив на формування виховних ідеалів, цінностей, усієї системи виховання. Православна віра від часів хрещення Київської Русі є потужним чинником освітніх, виховних процесів в українських землях, транслятором

християнських моральних цінностей та ідеалів, що призвело до далекоглядних суспільних наслідків: сучасна Україна, попри довгий період відлучення від християн світу, має світоглядне підґрунтя для єднання з цивілізованим світом.

Педагогічна культура суспільства немислима без знання загальної культурної спадщини народу, в основі якої лежить віра. Але конкурентна спроможність виховних систем залежить від кількості істинно віруючих у неї людей. Це потрібно враховувати тим, хто намагається будь-якою ціною нав'язувати певну виховну систему, у тому числі й православну. Історія православного виховання в Україні показує, що насильство – не кращий метод впливу на людську свідомість. Громада повинна сказати своє вагоме слово; кожна людина має визначитися, у світ яких ідей вона хоче ввести свою дитину. Культивування культури віри має стати важливим завданням сучасного українського суспільства.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми православного виховання. Перспективою подальшої науково-пошукової діяльності може виступити вивчення теми святості як православного виховного ідеалу, проблеми старозавітних і новозавітних виховних цінностей у системі православних виховних цінностей, теорії та практики православного виховання за часів УРСР, християнських виховних мотивів у спадщині українських педагогів.

Зміст дисертації відображений у таких основних публікаціях:

Монографії

1. *Загальноосвітня* підготовка учнів у процесі трудового навчання / Д.О. Тхоржевський, В.О. Дідух, В.К. Сидоренко та ін.; За ред. Д.О. Тхоржевського. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 1998. – 183 с. (Автору належить додаток).

2. *Вихрущ А.В., Карагодін В.М., Тхоржевська Т.Д.* Основи християнської педагогіки. – Тернопіль: Освіта, 1999. – 166 с. (Автору належить Розділ 3).

3. *Тхоржевська Т.Д., Мицишин І.Я., Щербяк Ю.А.* Теоретико-методичні основи християнської педагогіки. Історико-педагогічний аспект: Монографія: Ч. I. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2002. – 480 с. (Авторським є підрозділ 1.1.).

4. *Тхоржевська Т.Д.* Православне виховання в історії педагогіки України: Монографія. – К.: Купріянова, 2005. – 411 с.

Статті в наукових фахових виданнях

5. *Тхоржевська Т.Д.* Про шляхи формування педагогічної майстерності майбутніх учителів // Формування педагогічної майстерності в системі професійної підготовки майбутнього вчителя: Зб. наук. праць. – К.: КДПІМ, 1992. – С. 9-16.

6. *Євтух М.Б., Тхоржевська Т.Д.* Українська етнопедагогіка в навчально-виховному процесі як проблема вищої педагогічної освіти України // Вища і середня педагогічна світа: Наук.-метод. зб. – К. : Вища школа, 1993. – Випуск 16. – С. 45-50. (Автору належить матеріал про досвід викладання в КДППМ спецкурсу „Народна педагогіка України”).

7. *Євтух М.Б., Тхоржевська Т.Д.* Формування у майбутніх учителів прагнення до народознавства засобами історії педагогіки // Проблема особистості вчителя та його фахової підготовки: Зб. наук. праць. – К.: ІСДО, 1994. – С. 63-71. (Авторським є аналіз історії педагогіки України в контексті українських освітніх традицій).

8. *Тхоржевська Т.Д.* Релігійне виховання - українська народна традиція // Теоретичні питання освіти та виховання: Зб. наук. праць / Упор. О.В. Михайличенко. – Суми: Наука, 1997. – Випуск 5. – С. 276-278.

9. *Тхоржевська Т.Д.* Про два підходи до морально-релігійного виховання // Наука і сучасність: Зб. наук. праць – К.: ІЗМН, 1998. – Ч. II. – С. 147-152.

10. *Тхоржевська Т.Д.* Формування духовності засобами історії педагогіки // Вісник Луганського державного педагогічного інституту ім. Т.Г. Шевченка. Педагогічні науки: Зб. наук. праць. – Луганськ: ЛДПІ, 1998. – № 7. – С. 35-45.

11. *Тхоржевська Т.Д.* Деякі проблеми морального виховання у загальноосвітній школі // Наукові записки: Зб. наук. праць / Укл. П.В. Дмитренко, І.М. Ковчина, Н.М. Скоробагатько. – К.: НПУ, 1999. – Ч. I. – С. 159-164.

12. *Тхоржевська Т.Д.* Трудове виховання як критерій моральності // Трудова підготовка в закладах освіти. – 1999. – № 3. – С. 34-39.

13. *Тхоржевська Т.Д.* Релігійне виховання в педагогічній спадщині І. Огієнка // Теоретичні питання освіти та виховання: Зб. наук. праць / За заг. ред. М.Б. Євтуха, укл. О.В. Михайличенко. – Суми: Наука, 1999. – Випуск 6. – С. 13-15.

14. *Тхоржевська Т.Д.* Про формування релігійної культури майбутніх учителів праці // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету. Серія: Педагогіка: Зб. наук. праць. – Тернопіль: ТДПУ, 1999. – № 5. – С. 93-96.

15. *Тхоржевська Т.Д.* Зміст роботи куратора з виховання релігійної культури студентів // Гуманізація навчально-виховного процесу: Наук.-метод. зб. – Слов'янськ: ІЗМН-СДПІ, 2000. – Випуск VII. – С. 133-137.

16. *Тхоржевська Т.Д.* Про національне та загальнолюдське в процесі релігієзнавчої роботи // Виховання молодого покоління на принципах християнської

моралі в процесі духовного відродження України. Біблія на теренах України. Наукові записки: Зб. наук. праць. – Острог: Вид. комплекс УОА, 2000. – Т. III. – С. 501-509.

17. *Тхоржевська Т.Д.* Чи бути школі України школою національної злагоди // Педагогіка і психологія. – 2000. - № 1. – С.105-112.

18. *Тхоржевська Т.Д.* Внесок В.В. Зеньковського в розвиток вітчизняної теорії православного виховання // Теоретичні питання освіти та виховання: Зб. наук. праць / За заг. ред. М.Б. Євтуха, укл. О.В. Михайличенко. – К.: Вид. центр КДЛУ, 2001. – Випуск 14. – С. 8-14.

19. *Тхоржевська Т.Д.* Дещо про православну педагогіку // Теоретичні питання освіти та виховання: Зб. наук. праць / За заг. ред. М.Б. Євтуха, укл. О.В. Михайличенко. – К.: Вид. центр КДЛУ, 2001. – Випуск 16. – С. 80-84.

20. *Тхоржевська Т.Д.* Про теоретичне підґрунтя православного виховання в українських землях // Теоретичні питання освіти та виховання: Зб. наук. праць / За заг. ред. М.Б. Євтуха, укл. О.В. Михайличенко. – К.: Вид. центр КДЛУ, 2001. – Випуск 17. – С. 44-50.

21. *Тхоржевська Т.Д.* Поняття свободи у православній педагогіці: У зб.: Теоретичні питання освіти та виховання // Теоретичні питання освіти та виховання: Зб. наук. праць / За заг. ред. М.Б. Євтуха, укл. О.В. Михайличенко. – К.: Вид. центр КДЛУ, 2003. – Випуск 24. – С. 160-163.

22. *Тхоржевська Т.Д.* К.Д. Ушинський як вчений-християнин // Теоретичні питання освіти та виховання: Зб. наук. праць / За заг. ред. М.Б. Євтуха, укл. О.В. Михайличенко. – К.: Вид. центр КДЛУ, 2004. – Випуск 26. – С. 21-23.

23. *Тхоржевська Т.Д.* Виховні традиції української православної сім'ї // Теоретичні питання культури, освіти та виховання: Зб. наук. праць / За заг. ред. М.Б. Євтуха, укл. О.В. Михайличенко. – К.: Вид. центр КНЛУ, 2004. – Випуск 28. – С.69-72.

24. *Тхоржевська Т.Д.* Церковний погляд на розвиток православного виховання в Україні // Теоретичні питання культури, освіти та виховання: Зб. наук. праць / За заг. ред. М.Б. Євтуха, укл. О.В. Михайличенко. – К.: Вид. центр КНЛУ, 2005. – Випуск 29. – С.173-176.

Навчальні посібники, методичні рекомендації

25. *Україна у контексті світової цивілізації: Навч. посібник для вищих навч. закл. / За ред. Д.О. Тхоржевського.* – Тернопіль: Вид. відділ ТДПУ, 1999. – 176 с. (Гриф МО України). (Автору належить підрозділ 1.5.).

26. *Система* виховання національної самосвідомості учнів загальноосвітньої школи: Метод. посібник для вчителів / За ред. Д.О. Тхоржевського. – Тернопіль: Вид. відділ ТДПУ. 1999. – 294 с. (Гриф МО України). (Авторським є підрозділ 2.12.).

27. *Виховання* національно свідомої особистості (методичні рекомендації кураторам академічних груп студентів): Навч. посібник / За ред. Д.О. Тхоржевського. – Ч. I. Зміст виховної роботи. – Краматорськ: Тираж-51, 2000. – 84 с. (Гриф МОН України). (Авторським є підрозділ 1.2.).

28. *Методичні* рекомендації до вивчення навчального курсу „Історія педагогіки” / Укл. М.Б. Євтух, К.К. Потапенко, Т.Д. Тхоржевська та ін. – К.: КДППМ, 1993. – 62 с. (Автору належить: Заняття 3. та Заняття 8.).

Програми

29. *Програма* спецкурсу “Національна самосвідомість як загальнолюдська цінність” / Упор. Д.О. Тхоржевський, П.П. Хропко. В.П. Москалець та ін. – К.: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 1999. – 23 с. (Гриф МО України). (Автору належить розробка підрозділу 2.1.).

Матеріали науково-практичних конференцій

30. *Тхоржевська Т.Д.* Гуманізація виховання та навчання в процесі психолого-педагогічної підготовки майбутніх вчителів // Проблеми формування загальнолюдських цінностей в процесі психолого-педагогічної підготовки майбутнього вчителя: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф-ції. – К.: КДППМ, 1991. – С. 15-19.

31. *Тхоржевська Т.Д.* Роль історії освіти у формуванні національної самосвідомості школярів // Виховання національної самосвідомості у школярів: Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф-ції. – К.: Україна-Віта, 1996. – С. 16-17.

32. *Євтух М.Б., Тхоржевська Т.Д.* Педагогіка в світлі християнського вчення // Україна на порозі третього тисячоліття: духовність, наука, освіта, культура: Матеріали третьої міжнар. церковно-світської конф-ції. – Тернопіль: Свято-Успенська Почаївська Лавра, 1998. – С. 135-138. (Автору належить аналіз православних педагогічних ідей).

33. *Євтух М.Б., Тхоржевська Т.Д.* Питання християнського виховання дітей і молоді в історії педагогіки // Заповідь нову даю вам: любіть один одного” (Іоан. 13, 34): Матеріали Всеукр. міжнар. християнської Асамблеї. – К., 1998. – С. 34-38. (Авторським є матеріал про досвід упровадження знань з християнської педагогіки в КДЛУ).

34. *Євтух М.Б., Тхоржевська Т.Д.* Проблеми виховання молоді в світлі християнського вчення // Вісник православної педагогіки. – 1999. - № 1. – С. 54-59. (Авторським є аналіз здобутків православної педагогіки).

35. *Тхоржевська Т.Д.* Гуманізм в історії педагогіки // Гуманізація навчально-виховного процесу у вищій школі: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф-ції. – Слов'янськ: СДПІ, 1999. – С. 192-194.

36. *Тхоржевська Т.Д.* Из опыта интеграции образовательных процессов в Украине // Technika w zintegrowanej edukacji wczesnoszkolnej: Materiały z Międzynarodowego Seminarium. – Krakow, 2000. – С.91-94.

37. *Тхоржевська Т.Д.* Місце релігійної культури у всебічному розвитку особистості // Всебічний розвиток особистості студента: Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф-ції. – Ірпінь, 2001. – С. 209-217.

38. *Тхоржевська Т.Д.* Уроки історії релігійного виховання в Україні // Православні духовні цінності і сучасність: Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф-ції. – К.: МАУП, 2003. – 266-272.

39. *Тхоржевська Т.Д.* Розвиток сучасної світської педагогічної думки в Україні під впливом християнської релігії // Православні духовні цінності в контексті формування сучасного світу: Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф-ції. – К.: МАУП, 2005. – С. 146-150.

АНОТАЦІЇ

Тхоржевська Т.Д. Розвиток теорії та практики виховання дітей на засадах православної моралі в історії педагогіки України. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук за спеціальністю 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки. – Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, Київ, 2006.

У дисертації визначаються основні тенденції, проблеми розвитку теорії та практики виховання дітей на засадах православної моралі в Україні. На основі порівняльного аналізу церковної та науково-педагогічної точок зору на розвиток теорії та практики виховання дітей на засадах православної моралі визначено українські православні освітньо-виховні традиції. Розкрито історичний феномен православної педагогіки як педагогіки воцерковлення. Процес розвитку православного виховання в Україні розкритий в контексті загальноєвропейського процесу розвитку педагогічної думки. Визначено шляхи впливу християнства як світової релігії на розвиток педагогічної думки в Україні. Проаналізовано вплив християнства на сучасний стан

світської педагогічної науки в Україні. Виявлено головні теми, що хвилюють сучасних православних священників і світських науковців у зв'язку із завданням морально-релігійного виховання. Розкрита загальна еволюція ідей свободи і гуманізму у вихованні, загальне та відмінне в їх інтерпретації світськими та православними педагогами. Розкрита практика вирішення проблеми морально-релігійного виховання в країнах Європи і США. Виявлені механізми дії та сформульовані окремі закономірності функціонування виховних систем.

Ключові слова: розвиток теорії та практики православного виховання, традиції істинного православного виховання, українські православні освітньо-виховні традиції, педагогіка воцерковлення, Святе Письмо, святоотцівське вчення, християнство, християнські моральні цінності, морально-релігійне виховання, ідеї свободи і гуманізму.

Тхоржевская Т.Д. Развитие теории и практики воспитания детей на основе православной морали в истории педагогики Украины. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени доктора педагогических наук по специальности 13.00.01 – общая педагогика и история педагогики. – Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова, Киев, 2006.

В диссертации исследуется православная система воспитания как педагогическое явление, со своей историей и в системе общего развития воспитания и образования в Украине. Раскрывается реальный ход развития православного воспитания на украинских землях со времен крещения Киевской Руси до наших дней, теоретический базис, на основе которого данное развитие совершалось. Выявляется общее и различное во взглядах российских и украинских (представителей разных украинских церквей) священников на историю утверждения идеалов православного воспитания.

На основе анализа истории развития теории и практики православного воспитания в Украине проблема традиций истинного православного воспитания определена как основополагающая. Раскрыто, как указанная проблема детерминирует оценку православными священниками разных исторических периодов состояния воспитательной сферы и формирование образовательно-воспитательной политики

православной церкви. В результате сравнительного анализа церковной и научно-педагогической точек зрения на развитие теории и практики воспитания детей на основе православной морали в Украине определены украинские православные образовательно-воспитательные традиции; показано, что они легли в основу деятельности многих просветителей, определивших направление развития педагогической мысли в Украине и России. В частности, анализируется педагогическое наследие Г. Сковороды, П. Юркевича, И. Огиенко, В. Зеньковского, К. Ушинского.

Особое внимание уделено раскрытию содержания основных педагогических идей выдающегося православного педагога В.В. Зеньковского; определено, что фундаментальные труды ученого по православной педагогике и христианской антропологии во многом повлияли на современное состояние развития теории православного воспитания в Украине и России.

Раскрыт исторический феномен православной педагогики как педагогики воцерковления. Показано, что понятие “воцерковленная педагогика” отображает сущность православной педагогики и обуславливает процесс борьбы православных церковей за тесную связь школы и церкви. Раскрыты истоки, предмет, основные категории православной педагогики. Анализируется вопрос единства христианской морали для разных христианских конфессий, отношение православных священников к традиции и новаторству. Выявлены и проанализированы самые распространенные темы, находящиеся в поле зрения современных священников в связи с воспитательной деятельностью.

Хотя основное внимание сосредоточено на православии как факторе, повлиявшем на развитие воспитания в Украине, в исследовании отражено, как на развитие педагогической мысли в стране влияли и другие христианские конфессии и вообще идеи христианства как целостной мировой религии. Отдельно изучается влияние христианства на педагогическое творчество К. Ушинского. Доказано, что педагог был ярким представителем секуляризованной педагогики, поскольку, хотя и не мыслил народного воспитания вне христианства, однако плохо вписывался в прокрустово ложе официальной образовательной политики православной церкви XIX ст. Ушинский мечтал об общеевропейском гуманном образовании, в основе которого лежала бы христианская вера, но которое бы зиждилось на общей веротерпимости, государственном единстве, общечеловеческой, гражданской морали. Ученый ясно указал на тенденции в образовательной политике, с которыми связывал будущее: не использование школы в качестве орудия религиозной борьбы, проповедницы религии и др.

В диссертации раскрыт вопрос влияния христианства на современное состояние светской педагогической науки в Украине, выявлены наиболее распространенные темы, касающиеся морально-религиозного воспитания в стране, анализируется опыт внедрения учебного предмета “Христианская этика”.

Доказывается, что общемировое развитие теории и практики воспитания осуществляется за счет борьбы религиозной и секуляризованной педагогической мысли, в результате которой кристаллизуется универсальная педагогическая наука. На примере идей свободы и гуманизма в воспитании показана общая эволюция данных идей, общее и отличное в их интерпретации светскими и православными педагогами. Раскрыта практика решения проблемы морально-религиозного воспитания в странах Европы и США. Выявлены механизмы действия разных воспитательных систем, на основе которых сформулированы некоторые закономерности функционирования воспитательных систем.

Ключевые слова: развитие теории и практики православного воспитания, традиции истинного православного воспитания, украинские православные образовательно-воспитательные традиции, педагогика воцерковления, Святое Письмо, святоотеческое учение, христианство, христианские моральные ценности, морально-религиозное воспитание, идеи свободы и гуманизма.

Tkhorzhevskа T.D. The development of theory and practice of children upbringing on the basis of orthodox morality in the history of the pedagogics of Ukraine.
– Manuscript.

Thesis for Doctor of Pedagogical Sciences degree in speciality 13.00.01 – General Pedagogics and History of Pedagogics. – M.P. Dragomanov National Pedagogical University, Kiev, 2006.

The thesis defines main tendencies, problems of the development of theory and practice of children upbringing on the basis of orthodox morality in Ukraine. The Ukrainian orthodox educational and upbringing traditions are defined on the basis of comparative analysis of church and scientific – pedagogical views with respect to the development of theory and practice of the children upbringing based on the orthodox morality. The historical phenomena of the orthodox pedagogics as the one of the churching is discovered. The process of the development of orthodox education in Ukraine is represented in the context of the general European process of the development of pedagogical thought. The ways of influence of

Christianity as a world religion on the development of pedagogical thought in Ukraine are determined. The influence of Christianity on the present state of secular pedagogical science in Ukraine is studied. The key implications that arise interest of contemporary priests and secular scientists to the effect of the implementation of morality and religion education tasks are formulated. The general evolution of the idea of freedom and humanity for the education is identified by secular and orthodox pedagogists, both the general and the different in their interpretation. The practice of addressing the problem of the moral and religion education in the countries of Europe and the USA is handled. The mechanisms of the function of various educational systems are identified on the basis of which particular patterns of the function of educational systems are formulated.

Key words: development of theory and practice of orthodox upbringing, traditions of true orthodox upbringing, Ukrainian orthodox educational and upbringing traditions, pedagogics of the churching, Sacred Script, Sacred father's teaching, Christianity, Christian moral values, moral and religion upbringing, ideas of freedom and humanism.